

DOI: 10.55666/folklor.1355209

ÖZBEK ATASÖZLERİNDE AKIL VE EDEP

Ahmet KARAMAN*

Öz

Atasözü, Güncel Türkçe Sözlük'te “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel” olarak tanımlanmıştır. Türkçe çeşitli lehçeleriyle çok geniş bir coğrafyada konuşulan ve atasözleri yönünden oldukça zengin bir dildir. Birbirinden farklı lehçeleri konuşuyor olsalar da ortak kökten gelen insanların atasözleri arasında benzerliklerin olması doğaldır. Türk Dünyasında hangi Türk lehçesine bakarsak bakalım atasözlerinin önemli bir edebî tür olduğu dikkati çeker. Köklü bir medeniyetin ürünü olan atasözleri, milletin tecrübe ve hafızasını gelecek kuşaklara aktararak devam etmesini sağlarlar. Özbek sözlü edebiyatının en önemli ürünlerinden biri olan atasözü için Özbekçede “maqal” sözü kullanılmaktadır. Atasözleri, ait olduğu milletin kimliğini yansıtan ayna gibidir. Özbekler, Türk Dünyasının en kadim halklarından. Önemli bir kültür ve medeniyet havzası olan Özbek sahasında Farabi, İbni Sina, Uluğ Bey, Buharî, Mâtürîdî, Ali Şir Nevâî gibi bilim insanları, din-devlet adamları ve şairler yetişmiştir. Bu coğrafyada yer alan Buhara, Semerkant ve Taşkent kadim bilim merkezleridir. Bu nedenle Özbek kültüründe bilgelik, akıl, ilim, terbiye ve edep ile ilgili çok sayıda atasözü vardır. Bu atasözlerine baktığımızda bu kavramların genellikle birbiriyle ilgili olarak yer aldıkları görülür. Mesela “Kitobsiz aql, qanotsiz qush.” Bu atasözünde kitap ile beslenmeyen bir aklın değersizliği vurgulanırken kanatsız bir kuşa benzetilmiştir. Yine bir başka atasözünde “Kitob ko'rmagan kalla / Giyoh unmagana dala” denilerek “Kitap okumayan birinin beyni herhangi bir bitki yetişmeyen kıra benzetilmiştir.” Pek çok Özbek atasözünde de âlim ile cahil karşılaştırılmıştır. Bu atasözlerinde cehalet yerilmiş ve ilim sahibi kişiler yüceltilmiştir: “Dono bilan nodon bir buloqdan suv ichmas.” Bilgili bir kişi ile bilgisiz birinin aynı kaynaktan su bile içmeyeceklerini belirtmek, ilim sahibi olmanın önemini güçlü biçimde vurgulamaktadır. Yine bilgili birinin hikmet; bilgisiz birinin külfet getireceğini işaret eden “Dono hikmat keltirar / Nodon kulfat.” Özbek atasözü de cahillerden uzak durmanın gerekliliğini dile getiren atasözlerinden birkaçıdır. Bu ve benzeri çok sayıda atasözünü “Özbek Atasözlerinde Akıl ve Edep” başlığı altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Anahtar Kelimeler: Özbek, maqal, akıl, ilim, edep

INTELLECT AND DECENCY IN UZBEK PROVERBS

Abstract

In the current Turkish dictionary, the proverb is defined as a counselor, parable, argument, coup, saying which have been said and cost to the public based on long trials and observations. Turkish is a language that is spoken in a wide geography with its various dialects and is very rich in terms of proverbs. Although they speak different dialects, it is natural that there are similarities between the proverbs of people from a common root. No matter which Turkish dialect we look at in the Turkish World, it draws attention that proverbs are an important literary genre. Proverbs, which are the products of a deep-rooted civilization, ensure the continuation of the nation by transferring its experience and memory to future generations. “Maqal” word is used instead of the proverb, which is an important product of the Uzbek oral literature, in the Uzbek language. The proverbs are like a mirror reflecting the identity of the nation to which it belongs. Uzbeks is one of the most archaic nations in Turkish World. In the Uzbek field which is an important culture and civilisation basin, scientists, clerics, and poets like Farabi, İbni Sina, Uluğ Bey, Buharî, Mâtürîdî, Ali ŞirNevâî have been raised. Buhara, Semerkant and Taşkent that take place in this area are archaic science centers. Therefore, there are many proverbs which are related to wisdom, mind, nurture, and propriety in Uzbek culture. When we look at these proverbs, it is seen that these notions generally take part in concerning each other. For example, one of them is “Kitobsiz

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyonkarahisar / Türkiye, ahkaraman03@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7106-3522

---

aql — qanotsiz qush.” In this proverb, while it is emphasized the valuelessness of mind not supported with a book, it is resembled a bird having no wings. Also, in another proverb while it is said “Kitob ko’rmagan kalla / Giyohunmagan dala”, it is resembled a person’s brain which doesn’t read books is like a prairie which has no plant growing on it. In many Uzbek proverbs scholar and illiterate is compared each other. The ignorance has been vilified and the scholarship has been aggrandized in these proverbs. The proverb “Donobilannodon bir buloqdansuvichmas.” emphasises that a knowledgeable person and an illiterate person don’t drink water from the same spring and the importance of having knowledgeable in an efficient way. Additionally, the Uzbek proverbs “Dono hikmatkeltirar / Nodon kulfat.” which point that knowledgeable person brings aphorism and an illiterate person brings trouble are some of them uttering the necessity of keeping away from the illiterates. We have approved to evaluate this and like many similar proverbs under heading

Keywords: Uzbek, proverb, wisdom, decency, propriety

Giriş

Kadim bir kültürün mirasçısı olan Özbekler arasında “Kendi kıymetini bilen sözün kıymetini de bilir.” anlamındaki ‘*O’z qadrini bilgan so’z qadrini bilar.*’ sözü yaygındır. İnsanlar kendilerinden sonra gelen nesilleri düşünerek imaretler yapıyor, ağaçlar dikeyiyor ve onlara tecrübelerinin sonucu olan hikmetli sözler bırakıyorlar. İşte bu miras bırakılan hikmetli sözlerin bir örneği de Özbekçe “maqal” adı verilen atasözleridir. Bağımsızlık öncesi dönemde pek çok Özbek aydını Özbek millî değerlerini korumak ve unutulmasını önlemek için fedakârca çalışmışlardır. Kimi aydınlar bu uğurda canlarını da vermişlerdir. Günümüzde de bu kültür varlığının korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda ciddi çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmada To’ra Mirzayev, Asqar Musoqulov, Bahodir Sarimsoqov tarafından hazırlanan O’zbek Xalq Maqollari başlıklı çalışmada yer alan akıl ve edeple ilgili atasözlerinden yararlandık. Atasözlerini semantik açıdan değerlendirmeye çalıştık.

1. Atasözü

Atasözü, Güncel Türkçe Sözlük’te (URL 1) “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel” olarak tanımlanmıştır. Köklü bir medeniyetin ürünü olan atasözleri, milletin tecrübe ve hafızasını gelecek kuşaklara aktararak devam etmesini sağlarlar. Atasözlerinin kesintisiz sürmesini sağlayan belirli özellikleri vardır. Bunlardan biri ahenktir. Ahenk atasözlerinin önemli özelliklerinden biridir. Bu özellik atasözlerine şiirsel bir nitelik kazandırır. Bu sayede atasözlerinin insan belleğinde kalıcı yer edinmesi kolaylaşır. Binlerce yıl öncesinden söylenmiş bir sözün günümüze kadar gelebilmesinde atasözlerinin belli bir ritim ve ahenge sahip olmasının önemi büyüktür. Atasözlerinin ortaya çıkışı binlerce yıl önceye dayansa da ne zaman ve nerede ortaya çıktıkları konusu netlik kazanmamıştır.

“Evrensel olarak son derece yaygın bir kültürel olgu olmakla beraber, atasözlerinin ilk olarak ortaya çıkışları yer ve zaman bakımından herhangi bir kesinlikten uzaktır. Muhtemelen, ulusların küçük topluluklar halindeki öncü nüvelerinin ormanlarda bitki kökleri ve meyveleri devşirerek geçimlerini sağladıkları toplayıcılık dönemlerinden veya dilin ortak bir anlaşma sistemi haline gelmesinden itibaren; kısaca insanlık tarihinin en erken çağlarından beri atasözleri var olmalıdır (Çobanoğlu, 2004: 1-2).

Çobanoğlu, atasözlerinin ilk olarak ne zaman ortaya çıktıklarının kesinlik kazanmadığını söylemekle birlikte insanlığın başladığı tarihle birlikte görüldüğünü ifade etmektedir.

Atasözleri, geleneksel kültürün bir yanını teşkil eder. Yani onlar Türk kültürünün geleneksel değer yargılarının, gözlemlerinin bir yansıması ve insan ilişkileri de tespit edilen normlar olarak görülebilir. Diğer insanların beklentilerini karşılamak için yapılan davranışlar daha çok geleneksel toplumlarda görülür. Bireyin benliğini, dostları, düşmanları ve önem verdiği diğer kişiler biçimlendirir. Atasözleri de bu beklentilerden ve ilişkilerden doğan tecrübeler neticesinde ortaya konmuşlardır. Yani atasözleri geleneksel Türk kültürünün insan ilişkilerine yansıyan küçük bir bölümü olarak düşünülebilir (Kurt, 1991: 98).

Atasözlerinin insanlık tarihiyle birlikte doğup onunla birlikte göçebe hayatı yaşamış ve tekâmül ederek medenileşmiş töre hâlini aldığını belirten Dilçin;

Bir söz töre hâlini alabilmek için şüphesiz ki, mensup bulunduğu ulus arasında her sınıf halk tarafından türlü vesilelerle ve binlerle tekrarlanması, bu suretle bütün bir milletin tecrübe mihenkenden ve vicdan süzgecinden geçtikten sonra ayarı tam altın gibi ortaya çıkması, revaç bulması lazımdır. Bugün bizlerin elimizde bulunan, hafızalarımızda yaşayan atasözlerinden birçoğu, bu şekilde vücut bulmuş, her fert tarafından benimsenerek vicdanlara nakşolunmuş sözlerdir. İlk atalarımızdan bize kadar gelebilen bu ulusal miras bizden sonra da bittabi evlattan evlada intikal edip gidecektir (Dilçin, 2000: XV).

diyerek atasözlerinin doğuşunun, gelişmesinin ve bugünkü biçimini almasının insanlık tarihiyle eş değer bir süreç izlediğini ortaya koymuştur. Ancak halk arasında dolaşan bazı özlü sözler ile atasözlerini ayırmak, sınırlarını belirlemek mümkün değildir. Dolayısıyla söyleyeni belli bazı özlü sözler de zamanla atasözü niteliği kazanabilmektedir. Ancak atasözü niteliği taşımayan bazı söz kalıpları atasözleri ile karıştırılmaktadır. Bunların başında deyimler gelmektedir. “Her iki söz çeşidinin ortak niteliği olan ‘özlü,

kalıplaşmış, hoş giden bir anlatım aracı olmak’, bu sözleri karıştırmanın başlıca nedenidir” (Aksoy, 1988:13). Kısaca belirtmek gerekirse atasözleri ile deyimlerin anlatıma güç katan özelliklerinin ortak olması karışıklığın asıl sebebidir.

Her atasözü, kuşkusuz ki gökten inmemiş, ilkin bir tek kişice ortaya atılmıştır. İnsanlar onu benimseyip kullanmış, kullanırken de üzerinde kendilerine göre değişiklikler yapmış, onun kendine özgü bir biçim almasını sağlamış ve onu zamanla kalıplaştırmıştır. Böylece her atasözü, yüzyılların imbiğinden süzülüp bugünlere gelmiştir (Püsküllüoğlu, 2003: 8).

Atasözleri dilin söz varlığı, ruh ve düşünce dünyasını yansıtmaya açısından da önemli bir göstergedir. Aksan, atasözlerimiz hakkında “Türkçenin sözvarlığını ele alacak olursak en eski ürünlerinden bugünkü Türkiye Türkçesine, Asya’ya yayılmış çok çeşitli lehçelerden Balkanlar’daki Türkçeye kadar son derece zengin bir atasözleri hazinesiyile karşılarız (Aksan, 2009: 147).” diyerek atasözlerinin söz varlığı yönünden zenginliğine işaret etmektedir.

Atasözlerinde geleneğin izlerini, bireylerin davranış biçimlerini, toplumun değer yargılarını tespit etmek mümkündür. İnsanın insanla, diğer canlılarla, doğayla ve devletle ilişkileri atasözlerine yansımıştır. Atasözlerine bakarak tarihin herhangi bir döneminde bu ilişkilerin niteliklerini tespit etmek mümkündür. Türk insanın değer yargıları arasında “devlet” çok önemli bir yere sahiptir. Hatta devlet söz konusu olduğunda başka şeyler sadece ayrıntıdır. Dolayısıyla devlete bağlılık esastır. “İnsanların birbirlerine bağlı oldukları ama toplum üyelerinin hepsinin devlete bağlı buldukları halk deyimlerinde açıklanmaktadır: Baş başa, başlar da devlete bağlıdır” (Güriz, 2008: 5).

Türk dünyası edebiyatlarına baktığımızda atasözlerinin önemli bir edebî tür olduğu görülür. Özbek edebiyatında da atasözü aynı öneme sahiptir. Özbekçede atasözü için yirmiden fazla terim olmakla birlikte yaygın olarak “maqol (makal)” terimi kullanılmaktadır. Makaldan başka “metel, mesel, nakl, hikmet, tenbeh, zerbülmesel, hikmetli ibora, halk sözi...” (Özcan, 2009: 6). gibi terimler de kullanılmaktadır. Özbekler, Türk Dünyasının en kadim halklarından. Önemli bir kültür ve medeniyet havzası olan Özbek sahasında Farabi, İbni Sina, Uluğ Bey, Buharî, Ali Şir Nevâî gibi bilim insanları, din-devlet adamları ve şairler yetişmiştir. Bu coğrafyada yer alan Buhara, Semerkant ve Taşkent kadim bilim merkezleridir. Bu nedenle Özbek kültüründe bilgelik, akıl, ilim, terbiye ve edeple ilgili çok sayıda atasözü vardır. Bu atasözlerine baktığımızda bu kavramların genellikle birbiriyle ilgili olarak yer aldıkları görülür. Mesela “Kitobsiz aql qanotsiz qush.” Bu atasözünde kitap ile beslenmeyen bir aklın değersizliği vurgulanırken kanatsız bir kuşa benzetilmiştir. Yine bir başka atasözünde “Kitob ko’rmagan kalla / Giyoh unmagan dala” denilerek “Kitap okumayan birinin beyni herhangi bir bitki yetişmeyen kıra benzetilmiştir.” Pek çok Özbek atasözünde de âlim ile cahil karşılaştırılmıştır. Bu atasözlerinde cehalet yerilmiş ve ilim sahibi kişiler yüceltilmiştir: “Dono bilan nodon bir buloqdan suv ichmas.” Bilgili bir kişi ile bilgisiz birinin aynı kaynaktan su bile içmeyeceklerini belirtmek ilim sahibi olmanın önemini güçlü biçimde vurgulamaktadır. Yine bilgili birinin hikmet; bilgisiz birinin külfet getireceğini işaret eden “Dono hikmat keltirar / Nodon kulfat.” Özbek atasözü de cahillerden uzak durmanın gerekliliğini dile getiren atasözlerinden birkaçıdır. Özbek atasözleri içinde yer alan “Aql bilan odob egizak / Akıl ile edep ikizdir.” atasözünde görüldüğü gibi akıl ve edebın birlikte ele alınması dikkate değer bir bakış açısidir. Bu nedenle çalışmanın çerçevesi “akıl ve edep”le ilgili atasözleri olarak belirlenmiştir.

1.1. Akılla İlgili Atasözleri

Kadim bir kültürün mirasçısı olan Müslüman Özbek halkının atasözlerinde hem millî hem de dinî özellikler bulmak mümkündür. Aklın önemi ve akıl sahiplerinin yüceliği Kur’an-ı Kerim’de de Kutadgu Bilig’de de sıkça vurgulanır:

bayat kimke bérse ukuş ög bilig

üküş edgülıkke uzattı elig (URL 2).

“Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır”(Arat, 1988: 22).

ajun tutğuka er ukuşluğ kerek

bodun başguka ög kerek hem yürek (URL 2).

“Dünyayı elinde tutmak için, insan anlayışlı olmalıdır; halka hâkim olmak için ise, hem akıl, hem cesaret gerektir.”(Arat, 1988: 27).

idi artuk erdem kerek ög bilig

ajun tutğuka ötrü sunsa elig (URL 2).

“Dünyaya hâkim olmak ve onu idare etmek için, pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır.” (Arat, 1988: 31).

Kur’an-ı Kerim’de akıl ve akıl sahipleri ile ilgili çok sayıda ayet vardır. Sıkça akıl sahiplerine sesleniş vardır: Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyarak) korunursunuz. (URL 3)

Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağırlar, dilsizlerdir. (URL 3)

Allah’ın izni olmadıkça, hiçbir kimse iman edemez. Allah, azabı akıllarını kullanmayanlara verir. (URL 3)

Sözlükte masdar olarak “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” gibi anlamlara gelen akıl (el-akl) kelimesi, felsefe ve mantık terimi olarak “varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir. Bu anlamıyla akıl sadece meleke değil özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi akıl ilkelerinin bütün fonksiyonlarını belirleyen bir terimdir. İnsanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyonu haizdir (Bolay, II-238).

Kur’ân-ı Kerîm’e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur’an’da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil şeklinde geçmektedir (Temel, 2017: 126).

Ayetlerden anlaşılacağı gibi akıl ve düşünce arasında doğrudan bir ilgi kurulmuştur. Akıl düşünmenin ve bilgi edinmenin merkezidir.

Bu önemli ilim coğrafyasında yetişen Matürîdî ismiyle tanınan kelam ilminin en önemli âlimlerinden Ebû Mansur el-Matürîdî “Tefekkür Yoluyla Bilgi Edinme Hakkında Savunma” bahsinde tefekkür ve istidlâli gerekli gören grubu haklı görerek: “İnsan akıl sayesinde güzellikleri ve çirkinlikleri tanımakta ve diğer canlılardan üstünlüğünü onun sayesinde anlamaktadır” (Topaloğlu, 2016: 217-218). diyerek akla ve delillerden yola çıkarak hüküm vermenin önemine işaret etmiştir.

Görüldüğü gibi millî ve dinî kaynaklarda akli kullanmanın önemi ve gerekliliği üzerinde ısrarla durulmaktadır.

Atasözlerinde "akıl", değişik benzetmelerle de tanımlanmaktadır. Gazali'nin; insan bedeni şehir gibidir. Akıl, yani insanın idrak edici gücü kuvveti o şehri idare eden padişah gibidir. Onun görünen ve görünmeyen unsurlardan meydana gelen idrak edici güçleri, padişahın askerleri ve yardımcıları gibidir, dediği gibi "Akıl bir vezirdir, gönül padişah". Yani akıl, bireyi idare edici bir güçtür. Eğer bireyde herhangi bir tür "sinirsel yıkım", duygu deşarjları olursa, bireyin kendi bedeni, düşünceleri ve çevresine bu durumun dağıldığı gözlemlenmiştir (Kurt, 1991: 94).

1.2. Akıl, Akıllı, Ahmak ile İlgili Mukayese ve Benzetme İçeren Atasözleri

Özbek atasözlerinin birçoğunda aklın, akıllı davranmanın, akıllı insanın önemi çeşitli mukayeselerle vurgulanmıştır. Akıl genel olarak güzellik, zenginlik, ahmaklık gibi kavramlarla sıkça karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalarda aklın üstünlüğü, kıymeti ortaya konmaya çalışılmıştır:

Ayolning husni pardoza emas, aqlida. “Kadının güzelliği makyajda değil, akıldadır.”

Aqli xotin uy ko'rki / Chiroyli xotin ko'cha ko'rki. “Akıllı kadın evin süsü, güzel kadın sokak süsü.”

Aqlsiz xotin husnini ko'z-ko'z qilar / Aqli xotin — aqlini. “Akılsız kadın güzelliğini gösterir, akıllı kadın aklını.”

Aql aynimas, oltin chirimas. “Akıl bozulmaz, altın çürümez.”

Atasözlerinde görüldüğü gibi gerçek güzelliğin dış görünüşte değil akılda olduğu; akıllı kadının evin süsü, güzel kadının ise sokağın süsü olduğu; akılsız kadının güzelliğini sergilediği, akıllı kadının ise aklıyla hareket ettiği ve aklını kullandığı vurgulanmıştır. Bu atasözlerinde akıllı kadının önemi vurgulanırken yalnızca fizikî güzelliğini ön plana çıkaran kadınlardan aşağılayıcı biçimde söz edilmesi dikkat çekicidir. Akılın altınla mukayese edildiği atasözünde ise altın ile akıl kıymet bakımından eş değer görülerek akılın ve altının hiçbir zaman değerini yitirmeyeceği vurgulanmıştır.

Atasözlerinde de görüldüğü gibi Özbek kültüründe akla çok büyük önem verilmektedir. Özellikle kadın söz konusu olduğunda akıl her zaman ön plana çıkmaktadır. Kadında gerçek güzelliğin akıl güzelliği olduğu gerçeği sıkça vurgulanmaktadır.

Aqldor bo'lsa yigitning xotini / Yaxshilikka chiqarar yigitning otini.

“Erkeğin eşi akıllı ise, erkeğin adı iyi anılır.”

Bu atasözünde erkeğin eşinin akıllı olması erkeğin adının iyi anılmasını sağlayacağını ifade etmektedir.

Aqli desang ahmoqni / Boshga urar to'qmoqni.

“Akıllı desen ahmağa, başa vurur tokmağı.”

Akıllı olmayana akıllı demek ona yapılabilecek bir kötülüktür. Hak etmediği değeri vermek akılsıza yanlış işler yaptırabilir.

Aql aqldan quvvat olar. “Akıl akıldan kuvvet alır.”

Aklın akıldan güç alacağını belirten atasözü fikir tartışmalarının önemine, olaylara farklı gözle bakabilmenin gerekliliğine işaret etmektedir.

Özbek atasözlerinin bazılarında akıllı ile akılsız karşılaştırılarak akıllı hareket eden insanlar övülmüştür. Akılsızlar ise en sert ifadelerle yerilmiştir. Bu da göstermektedir ki Özbek kültüründe akıllıyla hareket eden insanlar toplumun saygıdeğer kişileridir.

Aqli, uzoqni ko'zlar / Ahmoq, yaqinni. “Akıllı geleceği düşünür, ahmak bugünü.”

Aqli o'zini ayblar / Aqlsiz, do'stini. “Akıllı kendini suçlar, akılsız dostunu.”

Aqli ishiga ishonar / Aqlsiz tushiga. “Akıllı işine güvenir, akılsız düşünür.”

Aqli kengash qilar / Ahmoq urush. “Akıllı, başkalarına danışır, akılsız savaşı.”

Aqli otini maqtar / Ahmoq xotinini. “Akıllı atını över, akılsız kadını.”

Aqli pakana ahmoq darozdan yaxshi. “Akıllı kısa (insan) ahmak uzundan iyidir.”

Aqli ish sevar / Aqlsiz so'z. “Akıllı iş sever, akılsız söz.”

Aqli naqllab so'zlar / Aqlsiz laqillab so'zlar. “Akıllı bilerek konuşur, akılsız boş konuşur.”

Aqliga aytdim, angladi-bildi / Aqlsizga aytdim, shaqillab kuldi.

“Akıllıya dedim dinledi, anladı; akılsıza dedim kahkahayla güldü.”

Aqliga aytsang, biladi, Aqlsizga aytsang, kuladi. “Akıllıya söylesen anlar, akılsıza söylesen güler.”

Aqliga bir so'z bas / Aqlsizga ming so'z oz. "Akıllıya bir söz yeter, akılsıza bin söz az."

Aqliga-hurmat, aqlsizga-kaltak. "Akıllıya saygı, akılsıza dayak."

Aqlidan el rozi / Ahmoqdan dil norozi. "Akıllıdan halk razı, akılsızdan gönül razı değil."

Aqlining qadri ahmoqning oldida bilinar. "Akıllının kıymeti ahmağın yanında bilinir."

Aqli do'st-rohat / Aqlsiz do'st-ofat. "Akıllı dost huzur, akılsız dost beladır."

Ahmoq so'zlar, aqli tinglar. "Ahmak konuşur, akıllı dinler."

Ahmoqlarga bosh bo'lguncha / Donolarga yosh bo'l. "Ahmaklara baş olacağına, bilgelere genç ol."

Ahmoq aql o'rgatar. "Ahmak, akıl öğretir."

Ahmoq ahmoq emas / Ahmoqni alimoq qilgan ahmoq. "Ahmak ahmak değil, ahmağa değer veren ahmak."

Ahmoq ahmoqni topar. "Ahmak ahmağı bulur."

Ahmoq boshdan aql chiqmas / Aql chiqsa ham, ma'qul chiqmas. "Ahmak baştan akıl çıkmaz, çıksa da uygun bir şey çıkmaz."

Aqlsiz dushmandan bir saqlan / Aqlsiz do'stdan ming saqlan. "Akılsız düşmandan bir saklan, akılsız dosttan bin saklan."

Aqlsiz do'stga kular / Aqli do'stni suyar. "Akılsız dostuna güler, akıllı dostunu sever."

Aqlsizga og'a bo'lgandan / Aqlining olovini yoqqan afzal. "Akılsıza ağa olmaktansa akıllının ateşini yakmak daha iyidir."

Ahmoq do'st yovdan yomon. "Ahmak dost, düşmandan kötü."

Aqlining oti ham horimas / To'ni ham to'zimas. "Akıllının atı da yorulmaz, bedeni de yıpranmaz."

Aql bozorda sotilmas. "Akıl pazarda satılmaz."

Aql boshda / G'ayrat yoshda / Asl toshda. "Akıl başta, gayret yaşta, asıl taşta."

Aqli ish qanotli qush. "Akıllı iş kanatlı kuş."

Aql boshlovchi / Tana ishlovchi. "Akıl başlayıcı, ten işleyici."

Aql bo'y bilan o'lchanmas. "Akıl boyla ölçülmez."

Aql Hasan, odob Husan. "Akıl Hasan, edep Hüseyin."

Aql dan ortiq boylik yo'q. "Akıldan daha çok zenginlik yok."

Aqling ko'r bo'lsa, ko'zdan ne foyda. "Akılın körse gözden ne fayda?"

Aqling pesh ishing besh / Aqling kech ishing hech. "Akılın önde işin beş, akılın sonda işin hiç."

Aqli bolaga mol na kerak. "Akıllı çocuğa mal ne gerek?"

Aqli boshda soch turmas. "Akıllı başta saç durmaz."

Aqli o'ylanguncha, tentak suvdan o'tar. "Akıllı düşününceye kadar deli sudan geçer."

Aqli qizni yig'latish ham qiyin / Kuldirish ham. "Akıllı kızın ağlatış da zor güldürüş de."

Aqlni beaqldan o'rgan. "Akıl akılsızdan öğren."

Aqlning o'lchovi idrok. "Akılın ölçüsü idrak."

Aqlsiz bosh nursiz chiroq. "Akılsız baş ışiksiz lamba."

Ish aqlini topar / Aqli ishni. "İş akıllıyı bulur, akıllı işi."

Katta daryo hayqirmas / Aqlli kishi baqirmas. “Büyük ırmak çağlamaz, akıllı kişi bağırmaz.”

Kuchiga ishongan yiqilar / Aqliga ishongan yiqitar. “Gücüne güvenen yıkılır, aklına güvenen yıkar.”

Ko'r siypab topar / Aqlli o'ylab. “Kör dokunarak bulur, akıllı düşünerek.”

Aql, fikr pichog'i. “Akıl düşünce bıçağı.”

Nodondan aql kutma / Beburddan nomus. “Akılsızdan akıl bekleme, güvenilmezden namus.”

Odanning husniga baho berma / Aqliga baho ber. “İnsanın güzelliğine değer verme, aklına değer ver.”

Tan pardozi oltmishgacha / Aql pardozi o'lguncha. “Bedenin süsü altmışa kadar, aklın süsü ölünceye kadar.”

2. Edeple İlgili Özbek Atasözleri

Din ve ahlâk kuralları, hemen hemen her toplumda en önemli normları oluştururlar. Ahlâk kurallarının içeriğini ise, büyük ölçüde örf ve adetler belirler (Güven, 1999: 165). Nezaket ve saygı kuralları olarak bilinen adabımuâşeret âdetlerin en temel kısmını oluşturur. Geleneksel toplumlarda gelenekler yaptırım gücünü sürdürse de günümüzdeki toplumların çoğunda gelenekler işlevini yitirmiş durumdadır. Bu değişimler ahlak toplumbilimin inceleme sahasındadır. Toplumlar da kişiler arası ilişkileri yalnızca gelenekler, âdetler belirlemez. Dinî inançlar da toplumsal ilişkiler de çok önemli rol oynar. Bu nedenle edep, ahlâk gibi toplumsal içerikli atasözlerinde hadislerin etkisi görülmektedir. Ancak etkilenmenin yönü konusunda tereddütlerin olduğu da bir gerçektir. “Atasözlerinin mi hadislerden, yoksa bir takım mevzû hadislerin mi atasözlerinden etkilenerek ortaya çıktığı konusu” (Başaran, 1994: 4) tartışmalıdır.

Sosyal ve doğal olaylarla ilgili olan atasözleri geleneğin yanında belirli tecrübeler, gerçeklere, akla ve ahlaka dayanır. Dolayısıyla atasözlerinde ortak inancı, ahlakı görebiliriz.

Özbekçe sözlüklerde edep için “edep” (Berdak, 1993: 188) ve “görgü kuralları” (Dürks, 2005: 2003) karşılıkları verilmiştir. Edeple ilgili atasözleri çoğunlukla toplum ve aile hayatının düzeniyle ilgilidir. Gündelik yaşamda güvenin ve huzurun sağlanmasına yöneliktir. Edep ve edepli olmanın önemi vurgulanırken edepten yoksun olmanın olumsuz yönleri ortaya konulmuştur. Atasözlerine baktığımızda büyüklere saygı göstermenin önemi güçlü biçimde vurgulanıyor.

2.1. Özbek Atasözlerinde Adabımuâşeret

Güncel Türkçe Sözlük'te (<https://sozluk.gov.tr>) “görgü kuralları” karşılığı verilen adabımuâşeret toplumda kişiler arası ilişkilerin sağlıklı olmasını sağlar. Özbek atasözleri yerinde davranmanın, edepli olmanın, büyüklere saygılı davranmanın önemine sıkça değinmektedir. Örneğin dinimizde de çok önemli sosyal bir olay olan selamlaşmanın belirli adabı vardır:

Avval salom, bad'az kalom. “Önce selam, sonra kelam.”

Kattaga salom ber / Kichikka kalom. “Büyüğe selam ver küçüğe söz.”

Kattaning hurmati qarz, Kichikka salom farz. “Büyüğe hürmet borç, küçüğe selam farz.”

Bu üç atasözünden de anlaşılacağı gibi bir topluma girildiğinde önce selam verilmelidir. Doğrudan konuşmaya başlamak saygısızlıktır. Atasözlerinin çoğunda büyüklere saygı göstermek gerektiği üzerinde durulmuştur.

Amri padar arshdan a'lo. “Babanın emri gökten yüksek.”

Bosh bo'lmagan uyda / Otasi turib o'g'li so'zlar. “Baş olmayan evde atası dururken oğlu konuşur.”

Inson odobi bilan / Osmon oftobi bilan. “İnsan edebiyile, gök güneşiyle.”

Kattaga katta bo'l / Kichikka-kichik. “Büyükle büyük ol, küçükle küçük.”

Kattada izzat yo'q / Kichikda xizmat yo'q. “Büyükte saygı yok, küçükte hizmet yok.”

Katta izzatda / Kichik xizmatda. “Büyük saygıda, küçük hizmette.”

Kattani katta desang, o'zidan ketar / Kichikni katta desang, kattaga yetar.

“Büyüğe büyük dersin gider, küçüğe büyük dersin büyüğe yetişir.”

Ota oldida kek urma / Odobingga chek urma. “Atana kin tutma, edebini yok etme.”

Ota oldidan o'tma / Odob oldidan ketma. “Atanın önünden geçme, edebini terk etme.”

Onangga boshingni xam qil / Otangga gapingni kam qil. “Annene başını eğ, babana sözünü az söyle.”

Odobli kelinning supurgisi xashak ostida turar. “Edepli gelinin süpürgesi saman altında durur.”

Odoblilik belgisi / Eshilib salom bergani / Yaqinlikning belgisi / Kelib-ketib turgani. “Edepli olmanın göstergesi düzgünce selam verme, yakınlığın göstergesi sürekli ziyaret etme.

Çocuk yetiştirmenin önemi de atasözlerinde sıkça vurgulanan konulardandır. “*Bola aziz, odobi undan aziz.*” (Çocuk yüce, edebi ondan da yüce.) atasözü çocuğun önemine işaret ederken onun edepli bir biçimde yetiştirilmesinin çok daha önemli olduğunu dile getirmektedir:

Bir kattani bil / Bir kichikni bil. “Bir büyüğünü bir küçüğünü bil.”

Bolaning erkasi-bitning sirkasi. “Çocuğun şımarığı bitin sirkesi.”

Kattaning uyalgisi kelsa, kichikka tegar. “Büyük utansa küçüğü etkiler.”

Ko'p o'ynagan bola / El ko'zida ola. “Çok oynayan çocuk, el gözünde kötü.”

Odobli bola elga manzur. “Edepli çocuğu halk beğenir.”

Bazı atasözlerinde benzetme, tezat, istifham gibi edebî sanatlardan yararlanılarak edebî önemi ortaya konulmuştur:

Odob oltından qimmat. “Edep altından kıymetli.”

So'z kishining o'zagi / Odob kishining bezagi. “Söz kişinin özü, edep kişinin süsü.”

Odobli o'g'il ko'kdagi yulduz / Odobli qiz yoqadagi qunduz. “Edepli oğlan gökteki yıldız, edepli kız yakadaki kunduz.”

Husn husn emas, odob husn. “Güzellik, güzellik değil, edep güzellik.”

Odobni beodobdan o'rgan. “Edebi, edepsizden öğren.”

Odobning boshi til. “Edebin başı dil.”

Odobsiz betga chopar. “Edepsiz yüze vurur.”

Oltin olmay, odob ol / Odob oltin emasmi. “Altın almadan edep al, edep altın değil mi?”

Odob bozorda sotilmas. “Edep pazarda satılmaz.”

Edeple ilgili atasözleri içinde geçen “*Onasi maqtagan qizni olma / Yangasi maqtagan qizdan qolma.*” (Anasının övdüğü kızı alma yengesinin övdüğü kızı kaçırma.) atasözü evlenecek gençlere annesi tarafından övülen bir kızla değil yengesi tarafından övülen bir kızla evlenmeleri tavsiye edilmektedir. Atasözünün derin yapısında geleneksel “gelin, kaynana, görümce çatışması” mevcuttur.

Edeple ilgili atasözleri genel olarak toplumsal ödev ahlakı ile ilgilidir. Bergson’a göre toplumsal ödev ahlakında önemli olan emirler, yasaklar, ödevler ve sorumluluklardır. Bu ahlakın köklerine inildiğinde karşımıza toplum çıkar (Gündoğan, 2010: 93). Geleneğin söze işlenmiş hâli olarak ifade edebileceğimiz atasözlerinde birey disipline edilmek istenmektedir. Toplumsal düzenin sağlanması ve sürdürülmesi için bireyin toplumun alışkanlıklarına ayak uydurması gerekmektedir. Geleneksel kültür mirasına sahip bir toplumda bireyden bunları istemek normal bir davranış biçimidir.

Sonuç

Uzun asırların tecrübesini barındıran atasözleri yol gösterici bir niteliğe sahip olup dünya dillerinin pek çoğunda önemli bir edebî tür olarak yer almaktadır. Atasözleri dilin anlatım gücünü artırır, söyleyişe güzellik kazandırır. “Edeple altından kıymetli.”, “Akıl pazarda satılmaz.”, “Güzellik, güzellik değil, edep güzellik.” gibi atasözleri bir yargıyı şiirsel biçimde dile getirmiştir. Atasözlerinin kendine has bu özellikleri iletilene etkili biçimde ulaşmasını sağlar.

Akılla ilgili atasözlerine baktığımızda gerçek zenginliğin, gerçek güzelliğin akılda olduğu sıkça belirtilmiştir. Bu noktadan baktığımızda atasözlerinin akılla ilgili ayetlerden ilham aldığını ve millî değerlerin dinî değerlerle örtüştüğünü belirtmenin doğru olacağı kanaatindeyim. Bazı atasözlerinde zıtlıktan yararlanılarak ahmaklık yerilmiş aklın ve akıllı insanın değeri güçlü biçimde belirtilmiştir.

Edeple ve büyüklere saygı konusunda takdire şayan davranış biçimlerine sahip olan Özbek halkının bu güzel özellikleri atasözlerine de yansımıştır: “Edebi edepsizden öğren.”, “Babanın emri gökten yüksek.” “Söz kişinin özü, edep kişinin süsü.”

Özbek atasözlerinde belirtilen hükümler genellikle tavsiye niteliğindedir: “Akıllı akılsızdan öğren.”, “Akılsızdan akıl bekleme, güvenilmezden namus.” Bu bakımdan Özbek atasözlerinin eğitici yönünün güçlü olduğunu söylemek gerekir.

Danışmayı teşvik eden “Akıl akıldan kuvvet alır.” atasözünde Özbek kültüründe danışmanın, fikir almanın önemini görmekteyiz.

Küreselleşmenin millî kültürü hızla yok ettiği bir dünyada atasözlerinin yerli yerinde kullanılması millî hafızanın korunmasında önemli rol oynayacaktır.

Kaynaklar

- AKTULUM, D. (2009). *Türkçenin Gücü*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, On İkinci. Basım.
- AKSOY, Ö.A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü / Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- ARAT, R. R. (1988). *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4. Baskı.
- BAŞARAN, S. (1994). *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1994.
- BOLAY, S. H. ( ) *Akıl*. TDV İslam Ansiklopedisi-II.
- ÇOBANOĞLU, Ö.(2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- DİLÇİN, D. (2000). *Edebiyatımızda Atasözleri 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı.
- DİRKS, W. (2005). *Uzbek / English Dictionary*. The Central Asian Heritage Group.
- GÜNDOĞAN, A. O. (2010). *Fikir Mimarları-10 Bergson*. İstanbul: Say Yayınları, 2. Baskı.
- GÜRİZ, A. (2008). *Atasözleri ve Halk Deyimleri Işığında Türk İnsanı 2. Baskı*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- GÜVEN, H. S. (1999). *Toplumbilim*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- KURT, İ. (1991). *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BEKİR, T. (2016). *Matürîdî Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*. Ankara: İsam Yayınları, 8. basım.
- MİRZAYEV, To'ra vd. (2005). *O'zbek Xalq Maqollari*. Taşkent: Sharq nashriyot.
- ÖZ ÖZCAN, A. (2009). *Kadınlarla İlgili Özbek Atasözleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, A. (2003). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- TEMEL, A. V. (2017). “Arap Dili ve Kur'an'ı Kerim Bağlamında 'Akıl! Kavramının Analizi”. *AİBÜ İlahiyat fakültesi Dergisi*, C.5, S.10, 126.
- YUSUF, B. (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe Türkçe Lügat*. Taşkent: Özbekistan Neşriyatı.

İnternet Kaynakları

URL 1: <https://sozluk.gov.tr> (Eriřim Tarihi: 25.11.2022)

URL 2: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>
(08.12.2022)

URL 3: https://webdosya.diyamet.gov.tr/kuran/kuranikerim/dosyalar/document/kuran_meal.pdf (11.12. 2022)